

შოთა რუსთაველი

კლასიკური პერიოდის ლიტერატურა

კლასიკური პერიოდის ზოგადი დახასიათება

იმისათვის, რომ გავიგოთ როგორ და რამ წარმოშვა ქართული კულტურული-ლიტერატურული კლასიციზმი და პუმიანიზმი, რომელმაც რამდენიმე საუკუნით დაასწრო დასავლეთ ევროპის რენესანსს, აუცილებელია, რეტროსპექტიულიდ მიიხედოთ X—XIII საუკუნეთა ქართული საზოგადოების პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების პირობებსა და თავისებურებას¹.

I

IX საუკუნის დამლევს საქართველოს ტერიტორიაზე ყალიბდება ოთხ ნახევრად დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, როგორცაა: ქართველთა სამეფო ტაო-კლარჯეთში, არაბთა თბილისის საამირო, კახეთის საქორიკოზო და აფხაზეთის სამეფო, რომელიც უკვე X საუკუნიდან ზოგადი ქართულ კულტურულ-პოლიტიკური მშენებლობის მონაწილეა. ამ პოლიტიკური ერთეულების ჩასახვის მიზეზად უნდა ვიგულისხმოთ, მოსახლეობის ზრდითა და სახეურნო ცხოვრების განვითარებით გამოწვეული, იმ ძალის შესუსტება, რომელსაც არაბთა ბატონობა ეწოდებოდა და რომლის მძიმე უღელქვეშ იმყოფებოდნენ ქართველი ტომები. არაბთა ხალიფატის დაშლა-რღვევამ, რომელიც სერვე საუკუნის ნახევრიდან იწყება, IX საუკუნის ბოლოს უმაღლესი წიგნის მიაღწია. ცენტრიდან გამოყოფა, სხვებთან ერთად, უნდოდა თბილისის საამიროსაც, რომელიც X საუკუნეში უკვე ნახევრად დამოუკიდებელ ერთეულად გვევლინება. ხალიფატის დასუსტებითა და დაშლით არ შეიძლება არ ესარგებლათ ქართველებს და არ აღედგინათ თავისი დიდი ხნით დაკარგული დამოუკიდებლობა.

X საუკუნის ოთხმოციანი წლებიდან იწყება ამ ერთეულების გაერთიანების პროცესი და ეთნიკური სახელწოდების ქართლი-ს გარდაქმნა კულტურულ-პოლიტიკურ ტერმინად «საქართველო». ეს პროცესი სრულდება XII

¹ ამის შესახებ იხ. კ. კეკელიძე, საქართველოს პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ვითარება რუსთაველის ეპოქაში, კრებ. «შოთა რუსთაველი სკოლაში», თბ., 1937 წ., გვ. 1—27.

საუკუნის პირველი მეოთხედის გასულს, დავით აღმაშენებლის დროს, რომლის საშინაო და საგარეო პოლიტიკას ხელს უწყობდა არა მარტო ეკონომიური წარმატება ჩვენი ქვეყნისა მის დროს, არამედ მის მიერ შექმნილი მუდმივი რეგულარული ჯარიც და მისი მეფობის დროს დაწყებული ჯვაროსნული ომები, რომელთაც მაჰმადიანთა, განსაკუთრებით კი სელჯუკების, ყურადღება ააცილა საქართველოს და მიმართა პალესტინისა და ევროპისაკენ. საქართველოს ფეოდალურ ძალთა დამოკიდებულება ამ პროცესისადმი სხვადასხვანაირი იყო. წვრილი მემამულე აზნაურობა და მასთან შედარებით ახლომდგომი გლეხობა, რომელნიც ოცნებობდნენ ცენტრალიზებული ხელისუფლების საშუალებით რამდენადმე მაინც შეემსუბუქებინათ მსხვილი დიდგვარიანი ფეოდალებისაგან დამოკიდებულების უღელი, ყოველნაირად ცდილობდნენ ხელი შეეწყობათ ცენტრალიზებული ხელისუფლების განმტკიცებისათვის. ამ საქმეს ხელს უწყობდნენ აგრეთვე ეკლესია, ცენტრალიზებული ხელისუფლების პრინციპული მომხრე, და სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენელი, რომელნიც ვერ შერიგებოდნენ პოლიტიკურ-ოლქობრივი საზღვრებისა და საბაეო ზღუდეების არსებობას. ცენტრალიზებული ხელისუფლებით მსხვილი ფეოდალებიც იყვნენ დაინტერესებული იმ პირობით, თუ მათი პრივილეგიების ხელშეუხებლობა შედარებით დაცული იქნებოდა. ეს ხელისუფლება მათ მიაჩნდათ იმ ორგანოდ, რომლის ირგვლივ გაერთიანდებოდნენ ისინი გარეშე მტერთან საბრძოლველად. მაგრამ, ვინაიდან იშვიათი იყო მათ შორის ისეთი ფეოდალი, რომელსაც არ ჰქონდა თავისი გავლენისა და მნიშვნელობის შესუსტების შიში, ისინი აწარმოებდნენ განუწყვეტელ ბრძოლას მათთვის არასასურველ ხელისუფალთა წინააღმდეგ და ამით ხელს უშლიდნენ ცენტრალიზაციის პროცესს. მსხვილი ფეოდალები ვერ შერიგებოდნენ ამ პრინციპს, რომელიც უფრო და უფრო იზრდებოდა და ძლიერდებოდა. მის წინააღმდეგ ბრძოლაში ისინი არ ერიდებოდნენ არავითარ საშუალებას, მაგ., თამარის მეფობის დროს იქამდე მივიდნენ, რომ თავისებური პარლამენტარიზმის შემოღებაც კი მოითხოვეს.

ცენტრალიზებული ხელისუფლების წარმომადგენელი ფეოდალური არისტოკრატიის ასეთ მუხანათობას უპასუხებდნენ სხვადასხვა სახის მკაცრი სასჯელით, როგორცაა: მამულებისა და თანამდებობათა ჩამორთმევა, გადასახლება, დაპატიმრება, დასახიჩრება და სამშობლოდან განდევნა. მაგრამ ხშირად მათზე საწინააღმდეგო მორალურ-ჰუმანური ზემოქმედების საშუალებებითაც მოქმედებდნენ. ამ საშუალებათა შორის ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო უკმაყოფილო პირთა «შეწყალება», ესე იგი მამულებს ან სხვადასხვაგვარი სახელმწიფო თანამდებობის ბოძება. უკანასკნელი საშუალება ისახავდა იმ მიზნის განხორციელებას, რომელიც, სხვათა შორის, ასე მკვეთრად და ლამაზად გამოთქმულია «ვეფხისტყაოსნის» ავტორის მიერ: «უხვი ახსნილსა დააბაჰს, იგი თვით ების, ვინ ების».

შინაურ მტერთა და გარეშე დაბრკოლებათა წინააღმდეგ დაუსვენებელ ბრძოლაში საქართველოს ტერიტორიაზე შეიქმნა ძლიერი ფეოდალური მონარქია, რომელმაც დიდებისა და ძლიერების ზენიტს თამარ მეფის დროს

შიაღწია. ეს მონარქია, რომელსაც წინა აზიის საერთაშორისო პოლიტიკის რთულ საკითხებში ძალაუნებურად ანგარიშს უწევდნენ, აერთიანებდა არა მარტო წმინდა ქართულ ფეოდალურ ერთეულებს, რომლებიც მის მთავარ დასაყრდენს შეადგენდა, არამედ ზოგიერთ არაქართულ, მაჰმადიანურ და ქრისტიანულ, სამფლობელოებსაც. ასეთია, მაგ., შირვანის სამთავრო და სოხუმის ბაგრატიდთა ანისის სამეფო, აგრეთვე მთელი რიგი კავკასიის მთიულებისა. გარდა ამისა, თამარის გავლენის სფეროში ცდილობდნენ მოქცევათ არანის საათაბაგო და თამარის მეოხებით შექმნილი ტრაპიზონის იმპერია. ამრიგად, XII საუკუნის დასასრულსა და მეცამეტის დამდეგს. ქართული ფეოდალური მონარქია ტერიტორიულად შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე და ჩრდილო კავკასიიდან სპარსეთის აზერბაიჯანსა და არზრუმამდე აღწევდა. ამ დროისათვის საქართველოს მოქალაქეთა რიცხვი 8 მილიონს აღწევდა. აღნიშნული მონარქიის სადარაჯოზე იდგა: ყივჩაყებისაგან შემდგარი მუდმივი, რეგულარული არმია, რომელიც დავით აღმაშენებლის მიერ იყო შექმნილი, და, როგორც ჩანს, თამარის დროსაც განაგრძობდა არსებობას (თამარის მეფობის ხანაში იხსენიება ძველი და ახალი ყიფჩალები); შემდეგ, რაინდთა რთული კორპორაცია, რომლის დროშაზე სამშობლოსათვის «სამსახური» აღინიშნებოდა, და, ბოლოს, ფეოდალთა მიერ თავის სამფლობელოთაგან გამოკვეთილი მრავალრიცხოვანი სახალხო ლაშქარი. მახვილი მებრძოლი ფეოდალებისა, რომელნიც მიმართავდნენ ხოლმე ხელისუფალთ შემდეგი სიტყვებით: «არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვინიერ ლაშქრობისა და რბევისა», ხშირად ირანის შორეულ პროვინციებშიც კი, თითქმის ხვარასნამდე, იჭრებოდა. ძლევამოსილი ომების საშუალებით ქართველები აზიაში იხვეჭდნენ ძალასა და დიდებას. უცხოელ ისტორიკოსთა სიტყვების მიხედვით, საქართველოსა და სულტანის სამფლობელოთა შორის დამყარდა ისეთი ურთიერთობა, რომ ქართველები იერუსალიმში არ იხდიდნენ არავითარ საპილიგრიმო ხარკს.

ფეოდალური მონარქიის შექმნა გავრცელებული უნდა იყოს უფრო როგორც გარეგანი გაერთიანება მანამდე ერთმანეთისაგან გათიშული ფეოდალური ერთეულების ანუ სამეფოებისა, რომელთაც გაერთიანების შემდეგაც შეინარჩუნეს თავისი ყოფაცხოვრების თავისებურებანი. ყოველ შემთხვევაში, ისტორიკოსები გვეუბნებიან, რომ გაერთიანებული საქართველოს ხელისუფალნი თავისი სამფლობელოს ყოველ კუთხეში, სამართლისა თუ სხვა საკითხების გადაწყვეტის დროს, მთლიანად იცავდნენ ადგილობრივ ჩვეულებებს. ასეთი ერთეული მაშინ სულ შვიდი მოიპოვებოდა. ამიტომ ისტორიკოსები ხშირად იხსენიებენ «შვიდ სამეფოს» და იხსენიებენ ისე დაბეჯითებით, რომ ზოგიერთი ჩვენი მკვლევარი ფიქრობს, რომ «ვეფხისტყაოსნის» იმ ნაწილში, სადაც ლაპარაკია «შვიდი სამეფოსაგან» შემდგარი ინდოეთის შესახებ, ნაულისხმევია «შვიდსამეფოვანი» საქართველო.

გაერთიანებული სამეფოს სათავეში იდგა მეფე, მეფეთა მეფე, რომლის განკარგულებაშიც იყო შესაფერის ვეზირთა უშუალო ხელმძღვანელობის ქვეშ მყოფი სახელმწიფო მმართველობის მოქნილი და ელასტიკური აპარატი. შეუზღუდველი მონარქის პერსონა თავისი ბრწყინვალე სამეფო კარით იმდენად

დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა ქვეშევრდომებზე, მათ შორის თვით ურჩ და მოუსვენარ ფეოდალებზედაც კი, რომ მონარქს, ისტორიკოსთა ცნობით, ლვთისა სწორს უწოდებდნენ. ეპოქის შეხედულებით, მეფის ხელისუფლება იყო ღვთაებრივი წარმოშობისა (ენებითა ღმრთისაჲთა), რის გამოც იგი სი-ცოცხლეშივე აპოთეოზის შარავანდელით იყო მოსილი. მეფის გარდაცვალებისა და დასაფლავების შემთხვევაში მიმართავდნენ სხვადასხვა სამგლოვიარო ცერემონიალს, როგორც არის, მაგ., შემძძვა, დათაღხვა, თმისა და წვერის მოპარსვა, მთელი წლის განმავლობაში ბნელში ყოფნა და სხვ. (ასე მოიქცა, ფეფხისტყაოსნისა მიხედვით, ტარიელიც თავისი მამის სიკვდილის შემდეგ). ახალი მეფის ტახტზე ასვლა წარმოებდა გარკვეული რიტუალით, რომლის დროსაც უხვად გაიცემოდა ძვირფასი საჩუქრები როგორც მეფის, ისე ქვეშევრდომთა მხრივ (ამ საზეიმო ცერემონიალის აღწერა მოცემულია ფეფხისტყაოსანში თინათინის გამეფების ეპიზოდის სახით).

მონარქის ხელისუფლება, სასტიკად დაცული ლეგიტიმიზმის პრინციპის თანახმად, მემკვიდრეობითად ითვლებოდა ბაგრატიონთა დინასტიაში, რომელნიც თავის წარმოშობას უკავშირებდნენ ებრაელთა მეფის, ლვთის მამის, დავითის სახელს. ძალიან ხშირი იყო ისეთი შემთხვევა, როდესაც მეფე სი-ცოცხლეშივე გადასცემდა სამეფო ტახტს თავის მემკვიდრეს, რაც აღწერილია როგორც ისტორიკოსების მიერ, ისე ფეფხისტყაოსანშია (არაბეთის მეფე როსტევანი). აქვე აღსანიშნავია, რომ მეფის ხელისუფლება გადაეცემოდა არა მარტო მამრობითი, არამედ, თუ მეფეს ძე არ გააჩნდა, მღვდრობითი სქესის შთამომავალთაც. გავიხსენოთ თამარ მეფე ისტორიიდან და თინათინი ფეფხისტყაოსნიდან.

II

აღწერილ ეპოქაში ქვეყნის სოციალურ ლიფტინგის ფესვები ღრმად ჰქონდა გადგმული. საზოგადოებრივ ცხოვრებაში წამყვანი როლი ეკუთვნოდა ფეოდალთა კლასს, რომელიც იძლევა ორ განსტობას—საეროსა და სასულიეროს. საერო ფეოდალები განიყოფებოდნენ შემდეგ კატეგორიებად: 1) მსხვილი და წვრილი მემამულენი, 2) დიდგვარიანი (წარმოშობით) აზნაურნი, 3) დიდებულნი, მსხვილი მემამულენი, რომელთაც ეკავათ რაიმე სახელმწიფო თანამდებობა (მაგ., ერისთავის, მხედართმთავრის, მელიქისა და სხვ.), 4) ციხე-სიმაგრეებისა და ქალაქების მფლობელი ფეოდალები და, პირიქით, რომელთაც ასეთები არ ჰქონდათ. ფეოდალური არისტოკრატის აღნიშნულ კატეგორიათა შორის იყო განუწყვეტელი ბრძოლა და კინკლაობა წოდებრივ პრივილეგიათა და უპირატესობათა მოსაპოვებლად. ეს ბრძოლა მნიშვნელოვნად აფერხებდა მთლიანი სახელმწიფოებრივი მექანიზმის მუშაობას.

ეკლესია, რომელიც ერთ-ერთ უმსხვილეს ფეოდალურ ერთეულს წარმოადგენდა, პატრიარქისა ინსტიტუტის დაწესებით, საერო ცენტრალიზაციის მსგავსად, შეუდგა თავის ფარგლებში სასულიერო ცენტრალიზაციის პრინციპის გატარებას. იგი აღწევს დიდებისა და ძლიერების ზენიტს იმდენად, რომ მისი რიგებიდან ინიშნებიან ვაზირთუხუცესნი, რომელთა დაუკითხავად არ შეიძლებოდა გადაწყვეტილიყო რომელიმე, ცოტად თუ ბევრად, მნიშვნელო-

ვანი საქმე. ამასთან ერთად, ეკლესიას ენიჭება კუროთხევის დროს მეფისათვის თავზე სამეფო გვირგვინის დადგმისა და ცხებისა პრივილეგია. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ძლევამოსილი მონარქის შექმნასთან დაკავშირებით, ეკლესია, რომელიც სახელმწიფოებრივი მექანიზმის ერთ-ერთ ორგანოდ გადაიქცა, მანც ჰქონდა X საუკუნემდე, რადგან მონარქის ხელისუფლება, უმთავრესად, საერო-სამხედრო ფეოდალობას ეყრდნობოდა და პირველ რიგში აწინაურებდა მათ წარმომადგენელთ. ეკლესია ყოველნაირად უწყობდა ხელს ცენტრალიზებული მონარქის გაძლიერებას, მაგრამ თავისი იმუნიტეტის დასაცავად მას ხშირად ჰქონდა ხელისუფლებასთან კონფლიქტი.

ამავე ეპოქის მეორე საზოგადოებრივ კლასს წარმოადგენს გლეხობა, რომელიც იყოფოდა მესაკუთრედ და დამოკიდებულებაში მყოფად. დამოკიდებულებაში მყოფი გლეხები იყოფოდნენ შემდეგ კატეგორიებად: 1) შეწყობულნი, რომელთაც ფეოდალები ასახლებდნენ, მათი თხოვნის თანახმად, თავის საკუთარ მიწაზე, 2) ფულით ნასყიდნი, 3) ვალის გადაუხდელობის შედეგად დამონებულნი, 4) მონასტრებისა და ეკლესიებისათვის შეწირულნი. აღნიშნულ კატეგორიათა გლეხების მდგომარეობა არ იყო ერთნაირი, თუმცა ძველანი წარმომადგენდნენ საერო და სასულიერო ფეოდალური არისტოკრატის ექსპლოატაციის ობიექტს. ხანდახან გლეხები მონებდა იწოდებოდნენ, მაგრამ ეს მხოლოდ წარსულის გადანაშთია,—ნამდვილ მონებდა შეიძლებოდა გამხდარიყვნენ, უმთავრესად, ომში ტყვედჩაგარდნილი უცხოელნი. როგორც ჩანს, განუწყვეტელი სამხედრო ოპერაციების გამო, ასეთი ტყვე-მონების რიცხვი არ უნდა ყოფილიყო მცირე. ამით თავიდან იყო აცილებული მუშახელის ნაკლებობა. ეს გარემოება სრულიად ზედმეტად ხდიდა გლეხების მიწაზე მიმაგრებას, რის გამოც აღნიშნულ ეპოქას ეწოდება არა ბატონყმობისა, არამედ პატრონყმობისა ეპოქა.

სხვადასხვა სოციალური კატეგორიის განხილვისას ვაჭრებზედაც მოგვიხსენებია შეჩერება. ვაჭრობის ინტენსიურმა განვითარებამ, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი, გამოიწვია მოვაჭრეთა რიცხვის ზრდა. აღნიშნულ ეპოქაში კარგად არის შეგნებული როგორც ფულის ღირებულება, ისე ვაჭრობის მნიშვნელობა. ამით აიხსნება ის ყურადღება, რომლითაც სარგებლობდნენ ვაჭრები საზოგადოებრივ-სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში და რომლის საფუძველზედაც მოხდა მათი დაყოფა დიდა და, იგულისხმება, მცირე ვაჭრებად. დიდი ვაჭარი ზანქან ზორაბაბელი, ისტორიკოსის სიტყვების თანახმად, გაგზავნილი იყო ჩრდილო კავკასიაში, საიდანაც მან ჩამოიყვანა თბილისში, თამარის საქმროდ არჩეული, რუსი ბატონიშვილი გიორგი. მაგრამ, მისი მნიშვნელობისა და მრავალრიცხოვნობის მიუხედავად, ეს ხალხი ჯერ კიდევ არ იყო ორგანიზებული როგორც კლასი.

ხელოსნობის განვითარებამ ქალაქებსა და დაბებში წარმოშვა კვალიფიკური ხელოსნების მრავალრიცხოვანი კადრი, რომელიც აკმაყოფილებდა ქალაქისა და სოფლის, სასულიერო და საერო ფეოდალური არისტოკრატის

განვითარებულ გემოვნებასა და მის გაზრდილსა და გართულვებულ საყოფა-ცხოვრებო მოთხოვნებებს.

პოლიტიკური და სოციალური ცხოვრების განვითარებისა და გართუ-ლების მეოხებით აღნიშნული პერიოდის ქართული ფეოდალიზმი შედის ახალ ფაზაში, რომელსაც «პატრონყმობის» ფაზა ეწოდება. პატრონყმობა წარმო-ადგენს წინა ეპოქისათვის დამახასიათებელ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა შემდგომ განვითარებას. ეს არის ფეოდალიზმის ის საფეხური, რომელიც ცნო-ბილია პრეკარულ ბენეფიციური (ქარისტიკარული საეკლესიო სფეროში), ანუ ქართულად შეწყალეებითი სისტემის სახელწოდებით. ქონებრივად და საზო-გადოებრივად სხვაზე მალა მდგომი პირი უწყალობებდა მეორეს, მისი თხოვნის თანახმად, ანდა მის განსაკუთრებულ დამსახურებათა აღსანიშნავად, ადგილ-მამულს და სხვ. პირველი მათგანი, მწყალობელი, იყო პატრონი, სუ-ზერენი, მეორე კი—შეწყალებული, ვასალი, ყმა. ბენეფიციუმის ყველაზე უფრო ჩვეულებრივი სახე შემდეგში მდგომარეობდა: საზოგადოებრივი მდგო-მარეობით სუსტი ადამიანი, მფარველობისა და მზრუნველობის მოპოვების მიზნით, მიეკვდებოდა მეორეს, ქონებრივად და უფლებრივად მასზე უფრო ძლიერსა და გავლენიანს, რომელსაც გადასცემდა აგრეთვე მთელ თავის ქო-ნებას. პატრონყმობის სისტემა წარმოადგენდა არა მარტო სოციალური, არამედ პოლიტიკური ცხოვრების საფუძველსაც. მაგალითად, «ვეფხისტყა-ოსანში» მოთხრობილია, რომ სარიდანი, ინდოეთის ერთ-ერთი სამეფოს მფლობელი, ბოლოს და ბოლოს, მთელი თავისი სამეფოთი «შეეწყნარა» ინდოე-თის დანარჩენი ექვსი სამეფოს უძლიერეს მფლობელს, ფარსადანს. იმ დროში იშვიათად მოინახებოდა ისეთი ადამიანი, რომელიც პატრონყმური ურთიერ-ობის გარეშე დარჩენილიყო. დამახასიათებელია ის გარემოება, რომ ერთი და იგივე პირი ერთსა და იმავე დროს შეიძლებოდა ყოფილიყო პატრონი (ერთის) და ვასალი ან ყმა (მეორის). პატრონყმობის სისტემით ნაგულისხმევ დამოკიდებულებათა ძირითად მოტივს შეადგენდა ვასალის, ყმის «სამსახური» თავისი პატრონის წინაშე. ვასალი განუყრელად თან ახლდა თავის პატრონს და ყოველგვარი საშუალებით, ხშირად თავგანწირულებითაც, იცავდა მის ინ-ტერესებს.

ამ «სამსახურის» საფუძველზე, რომელიც დაკისრებული ჰქონდა ვასალს პატრონ-სუზერენის მიმართ, იქმნება რაინდობა თავისი კორპორაციული ეთი-კეტითა და წოდებრივი ტრადიციებით. ქართული რაინდობა უმთავრესად წვრილ მემამულე აზნაურთაგან შედგებოდა. თავისი კოდექსით მან ხე-ლი შეუწყო ჩვენში «ქალის კულტის» შექმნასა და ფეოდალური მონარქიის განმტკიცებას, საერთოდ თავისებური კოლორიტი მისცა ქართული ფეოდა-ლური ცხოვრების მთელ მსვლელობას.

III

ძლევამოსილი მონარქიის შექმნამ დადებითი გავლენა მოახდინა ამ ეპოქის ეკონომიური ცხოვრების განვითარებაზედაც. შიგნით მოწყვსიერებული და გა-რეშე მტერთა თავდასხმა-მძლავრობისაგან უზრუნველყოფილი და მოსვენებუ-

ლი სახელმწიფო ყოველგვარ პირობას ქმნის ეკონომიური ცხოვრების განვი-თარებისათვის. ამ ხანაში შეინიშნება ვაჭრობისა და სავაჭრო კაპიტალის არაჩვეულებრივი ზრდა. გაერთიანებულ საქართველოში მძლავრად შეიგრძნო-ბოდა მსოფლიო ბაზრის მაჯისცემა, რაც გამოწვეული იყო საქართველოს საშინდელი საერთაშორისო მდგომარეობითა და მისი სავაჭრო გზების განსა-კუთრებული მიმართულებით. არაბთა ხალიფატის პოლიტიკური დასუსტებისა და დაშლის შემდეგ დიწყო მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხის დაახლოება სა-ვაჭრო ურთიერთობათა ნიადაგზე, რომელთა მთავარ კვანძს ბაღდადი წარმო-ადგენდა. ჩვენ ქვეყანაში ეს მოვლენა ყველაზე ადრე სამხრეთ-დასავლეთ ნა-წილში, ე. წ. ტაო-კლარჯეთში, გახდა შესამჩნევი, რადგან ეს ნაწილი ყველაზე უფრო ახლოს მდებარეობდა ბაღდადისაკენ მიმავალ მსოფლიო სავაჭრო გზებ-თან. ბაღდადის გარდა, როგორც ისტორიკოსი აღნიშნავს, სავაჭრო ურთი-ერთობა წარმოებდა აგრეთვე ეგვიპტესთან—ალექსანდრიასთან. ამით ხომ არ იხსნება, რომ «ვეფხისტყაოსნის» სუეცის განვითარებაში საკმაოდ დიდი როლი აქვს დათმობილი «ბაღდადელ და ეგვიპტელ» ვაჭრებს? ვაჭრობა გა-ცხოველებულია ამ პერიოდში აგრეთვე საქართველოს შიდა პროვინციებშიც, ე. წ. ქართლში, რომლის მთავარი ქალაქი თბილისი, მისი შემოერთების შემ-დეგ, გადაიქცა საქართველოს ვაჭრობის ცენტრად. სავაჭრო ურთიერთობა ამ დროს საქართველოს შორეულ აღმოსავლეთთან, ცენტრალურ აზიასა და ინდოეთთანაც, ჰქონდა. ეს კავშირი ორი გზით ხორციელდებოდა. უპირველეს ყოვლისა, ე. წ. ხუმარ-მაჯარის ტრაქტის საშუალებით, რომელიც დღევანდე-ლი სოხუმიდან იწყებოდა, ქლუხორის უღელტეხილით გადადიოდა ჩრდილო-კავკასიაში და თერგის გასწვრივ მიემართებოდა იტილის ან ვოლგის შესარ-თავისაკენ, საიდანაც ცენტრალურ აზიაში გადადიოდა. ამ კავშირის არსებო-ბას ხელს უწყობდა აგრეთვე რიონისა და მტკვრის სავაჭრო ტრაქტის აღდ-გენა. იტალიურმა ქალაქებმა, რომლებიც დაინტერესებულნი იყვნენ ცენტრა-ლურ აზიისა და ინდოეთთან სავაჭრო კავშირის დამყარებით, ყველაზე ადრე შეიგნეს ის სარგებლობა, რომელსაც მოუტანდა მათ ეს გზა, როგორც უმოკ-ლესი, უადვილესი და, ამრიგად, ყველაზე მოხერხებული მათი მიზნების განსა-ხორციელებლად. აღნიშნული სავაჭრო გზების მეოხებით საქართველო ებმება მსოფლიო ვაჭრობის ორომტრიალში და იმდენად ძლიერდება აქ ვაჭართა მნიშვნელობა, რომ ისინი უკვე სახელმწიფო საქმეების მსვლელობაზედაც კი ახდენენ საგრძნობ გავლენას. ვაჭრობის განვითარებისათვის ხელის შეწყო-რის მიზნით საქართველოში გაჰყავთ გზები, აშენებენ ხიდებს, ქარვასლებსა და სხვ.

ვაჭრობასთან ერთად გიგანტური ნაბიჯით წინ მიიწვედა აგრეთვე საქა-ვარო ცხოვრება და ხელოსნობა. მეზობლებთან განუწყვეტელი ომებისა და დაპყრობის შედეგად სახელმწიფოში შემოდიოდა დიდძალი სამხედრო დოვ-ნითი და ალაფი, ხოლო რეგულარული ხარკის სახით—თითქმის 75 მილიონი დრაკმი (20—25 კაპ.). ყველა ამასთან ერთად აღსანიშნავია, რომ სახალხო მწერისეობაში უდიდესი როლი და მნიშვნელობა ეძლეოდა მიწათმოქმედებას, რომლის განვითარების მიზნით გაჰყავდათ ყოველგვარი სისტემის სარწყავი

არხები. მიწათმოქმედება და მიწათმოვლობელობა წარმოადგენდა მთავარ ბაზას, რომელსაც ეყრდნობოდა საზოგადოების ფეოდალური სტრუქტურა.

ყველა ამის მეოხებით ქვეყნის ეკონომიური ძლიერება და მატერიალური კეთილდღეობა იმ დროისათვის მაქსიმალურ ეფექტს იძლევა. ამოთხრობად შეუძლებელი არსა, ამბობს ისტორიკოსი, თუ ვითარ ბედნიერებასა, სუიანობასა და დღეკეთილობასა განიცდიდა საქართველო თამარ მეფის დროს, როდესაც ფააზნაურდეს ქვეყნის-მომქმედნი, გადიდებულდეს აზნაურნი და გახელმწიფდეს დიდებულნი. ამავე ეპოქის მეორე ისტორიკოსი კიდევ უფრო მხატვრულად და გაზვიადებულად აღწერს ქვეყნის კეთილდღეობის სურათს. იგი შენიშნავს: თამარ მეფის დროს იყო მდიდრად ესე სამეფო, რომელ აზნაურისა ყმანი მათა პატრონთა სწორად იმოსებოდესა. უძლურთა, ავადმყოფთა და დასახიჩრებულთათვის სახელმწიფოს გადადებული ჰქონდა მთელი შემოსავლის მეთაღი, რომლის განაწილებას აწარმოებდნენ განსაკუთრებული მოხელენი. ყველა ხარობდა და მხიარულობდა, — ამბობს ისტორიკოსი. «მარჯვება, სიხარული, სიყვარული, შვება და ნადირობა მათა და ბართა — აი, რას ეძლეოდნენ, მემატთანეს სიტყვებით, «ღვთისა სწორთა თამარის ქვეშევრდომნი, რომელნიც მადლობას სწირავდნენ განგებას იმისათვის, რომ ბედმა არგუნა მათ ასეთ ბედნიერ დროში ცხოვრება».

ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარებამ, ეკონომიკის დაწინაურებამ, სოციალური ურთიერთობის გართულება-გაღრმავებამ და პოლიტიკური ცხოვრების უჩვეულო, უმაგალითო სიმაღლეზე ასვლამ გამოიწვია კულტურულ-ლიტერატურული ცხოვრების იმდენად მძაფრი და არაჩვეულებრივი ზრდა-აყვავება, რომ ამ პერიოდს საქართველოს ისტორიაში, როგორც შემოთავაზებულ იქნა აღნიშნული, სრულიად სამართლიანად «კლასიკური» ხანა ეწოდება. სხვათა შორის, მაღალი კულტურული დონის მაჩვენებლად შეიძლება ის გარემოებაც გამოვლენ, რომ ამ პერიოდის ქართველები თავის თავს თამამად უპირისპირებენ ბიზანტიელებს და ერთ-ერთი მწერლის პირით შემდეგს გვეუბნებიან: საქართველოს ელინოფილური მიმართულების პირველმა წარმომადგენლებმა, ექვთიმემ და გიორგიმ, თავისი ლიტერატურული შრომებით ენაკულუოვანება ენისა ჩუენისა და აღავსეს და რომელნი ესე ბარბაროსად წოდებულ ვიყვენით ელენთა მიერ უსწავლელობისათვის და უმეცრებისა ჩუენისა, მათთანვე აგურა-ცხენს სიბრძნითა თვისითა», ასე რომ, მათ თვით ბერძნებიც აიძულეს აღეარებინათ: «დაღაცა თუ ნათესავი ხართ ქართველნი, სხუთა ყოვლითა სწავლულებითა სრულად ბერძენი ხართ. ამას გარდა, თუმცა ბიზანტიელი ბერძნები ქართველებს მოწაფეებად თვლიდნენ, მაგრამ უკანასკნელნი ხაზს უსვამდნენ იმას, რომ ხანდახან მოწაფეც შეიძლება იყოს სასარგებლო მასწავლებლისათვის, კულტურულ სფეროშიც კი. ბიზანტიაში თავისი წარმომადგენლის, გიორგი ათონელის, პირით მათ განაცხადეს, რომ ზოგიერთი წიგნი, სხვათა შორის, საშუალო საუკუნეებში ისეთი პოპულარული «სულთამარგებელი» რომანი, როგორიცაა «ბალავარი» ან «ფარლამისა და იოდასაფის ისტორია», ქართულიდან ბერძნულად თარგმნა ქართველმა ექვთიმე ათონელმაო.

ამ პერიოდში განათლებისა და კულტურულ-ლიტერატურული ცხოვრების უჩვეულო ზრდისა და განვითარების ხელის შემწყობ მიზეზებს შორის კონკრეტულად აღსანიშნავია მეცენატობა, რაც აღწერილი დროის ფეოდალურ მონარქებს ახასიათებდათ. მონარქები არა მარტო ხელს უწყობენ მეცნიერებისა და ლიტერატურის აყვავებას, არამედ თვითვე იძლევიან მეცნიერთა მაგალითს იქამდის, რომ მეცნიერულ-ლიტერატურული მუშაობის პროცესში ხანდახან თავისი სახელმწიფო საქმეებიც კი ავიწყლებათ. ამ მხრივ საქმარისა გაუხსენოთ დავით აღმაშენებელი, რომელიც თვითონ უშუალოდ მონაწილეობდა ლიტერატურაში თავისი ღრმა ლირიზმით აღსავსე პენიტენციალური ჰიმნებით და ომშიც კი წიგნს ხელიდან არ უშვებდა. გარდა ქართული საერო და სასულიერო ლიტერატურისა, რომლის საუკეთესო მკოდნეც იყო დავით აღმაშენებელი, იგი დანიტრესებული იყო აგრეთვე მაჰმადიანური — არაბული და ირანული — ლიტერატურითაც; იგი ითვლებოდა ავტორიტეტად როგორც ისტორიკოსის, ისე სხვა მეცნიერების დარგში. გარდა ამისა, ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებელი თავს უყრიდა სამეფო კარზე პოეტებსა და მწერლებს, რომელთაც უზრუნველყოფდა ყველაფრით, რაც მათთვის აუცილებელი იყო. ამასთან ერთად იგი იბარებდა საზღვარგარეთიდან იქ მოღვაწე განათლებულ ქართველებს და ყოველნაირად ხელს უწყობდა მათ მეცნიერულ-ლიტერატურულ მუშაობაში. მაგ., მის მიერ ბიზანტიიდან მოწვეული ცნობილი ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი აშკარად აცხადებს, რომ იგი მუშაობს «დავითის გამგონებისა და წყალობათა და თანადგომისა მინდობილი». დავითის დროს ზნა მიეცა ნიქს და თანამდებობანი მარტო მამულების მიხედვით არ რიგდებოდა. ლიტერატურული მუშაობითა და მეცენატობით ცნობილია აგრეთვე დავითის შვილი, დიმიტრი მეფე. რაც შეეხება თამარ მეფეს, მის მეცენატობაზე მკვერმეტყველურად ლაპარაკობს თუნდაც ის გარემოება, რომ მისი სასახლე გადაიქცა პოეტების, მწერლებისა და მეცნიერთა ნამდვილ საერთო საცხოვრებლად, რასაც შემდგომი დროის ტრადიცია, რომელსაც საქმის ნამდვილ ვითარებაზე წარმოდგენა აღარ ჰქონდა, ისე ხსნიდა, თითქოს ისინი თამარ მეფის «მდივნები» იყვნენ. ისტორიკოსის სიტყვით, იგი არა მარტო საქართველოში მფარველობდა სამეცნიერო-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს, არამედ უხვ მწირობებს უზავნიდა აგრეთვე საზღვარგარეთულ ქართულ ლიტერატურულ-სამწიფობრო ცენტრებს.

განათლებისა და კულტურის გავრცელებისათვის ზრუნვა გამოიხატებოდა აგრეთვე სხვადასხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრისა და დაწესებულების შექმნასა და მათთვის დახმარების გაწევაში. დავით აღმაშენებელმა, რომელმაც განათლების მისაღებად საბერძნეთში 40 ახალგაზრდა გაგზავნა (სომეხთა ისტორიკოსის ვარდან დიდის ცნობით), საფუძველი ჩაუყარა გელათის უმაღლეს სკოლას, აკადემიას, რომელიც, მისი აზრით, უნდა გადაქცეულიყო «მეორე ათინად» და რომელიც, ისტორიკოსის სიტყვით, მართლაც გადაიქცა ყოვლისა აღმოსავლეთისა იერუსალიმად. სასწავლოდ ყოვლისა კეთილია, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უაღრეს მისსაოა. გელათის აკადემიას მოჰყვა ასეთივე აკადემიები იყალთოსა და თითქოს გრემშიც.

გარდა ამისა, ფართოდ გაიშალა პირველდაწყებითი და საშუალო სასწავლებლების ქსელი, რომელთა ხელმძღვანელობა ჩაბარებული ჰქონდა სპეციალურ ეაზირს. განათლებისა და ლიტერატურული მოღვაწეობის განვითარების საქმეში დიდი როლი მიეკუთვნება აგრეთვე საზღვარგარეთულ ქართულ სავანეებს, რომლებიც წარმოადგენდნენ იმდენად არა საკულტო, რამდენად სავანე მანათლებლო დაწესებულებებს. ასეთია: ივერი (ათონზე), შავი მთა (სირიაში), ჯვარის მონასტერი (პალესტინაში) და პეტრიწონი (დღევანდელ ბულგარეთში). ამ სავანეებში შეიქმნა სპეციალური ლიტერატურული სკოლები. ამ მხრივ განსაკუთრებით ხაზი უნდა გაესვას პეტრიწონის სავანეს და იქვე ჩამოყალიბებულ სემინარიას, სადაც მეცადინეობა მხოლოდ და მხოლოდ ქართულ ენაზე წარმოებდა.

განათლება ამ ეპოქის ენაზე ნიშნავდა როგორც საერო მეცნიერების, ისე თეოლოგიის ცოდნას. საერო მეცნიერებისა და თეოლოგიის ასეთი დაახლოების ტიპური წარმომადგენელია დავით აღმაშენებელი, რომელიც თავის დროზე ავტორიტეტი იყო როგორც ღვთისმეტყველებაში, ისე სხვა მეცნიერებათა დარგში, მაგ., ასტრონომიაში. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ ეპოქის ლიტერატურული მოღვაწეები ხშირად ხასიათდებიან შემდეგი გამოთქმებით: «სწავლული, ფილოსოფოსი, რიტორია; «რიტორი, ფილოსოფოსი, ღვთისმეტყველი» ან «ღვთისმეტყველი, პიტიკოსი, გრამატიკოსი» და ა. შ.

აღწერილი დროის გონებრივი ცხოვრების განმასხვავებელი ნიშანი მეცნიერულის აღრევა არამეცნიერულთან, მაგ., ასტრონომიის გარდაქმნა ასტროლოგიად, ანუ, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, რწმენა ასტროლოგიისადმი. სხვათა შორის, ამაზე მიუთითებს დავით აღმაშენებლის «სინანულის» გალობის სიტყვები: ვიცი ზენაძისა მოძრაობისა ასურასტანელი ზმნობაჲ და ცთომილთა ვარსკულაჲთა და უცთომელთა კრებაჲ, განყრბა, სუე და ბედი და შობისა დლეო». ამასვე გვეუბნება აჭრეთვე მეხოტბის სიტყვები, რომლებსაც ისტორიკოსიც ადასტურებს, იმის შესახებ, რომ თამარ მეფის ვაჟიშვილის დაბადების გამო იკითხვენ, სწერენ, თაყუმსა სჩხრევენ, რამლსა ჰკრვენ, არა ჩევენ ბედთა მათთაგანა. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ახლა ითარგმნება ასტრონომიული შინაარსის ამბები ნიმროდისა და გრძნეული ანდიბანის შესახებ; ითარგმნება ბერძნულიდან და არაბულიდან იმდროინდელი ასტრონომიის მრავალი ტრაქტატი, გარდა ამისა, ყოველგვარი შინაარსის ასტროლოგიური აღმანახები. ამ მხრივ მცირე შრომა არ მიუძღვის ცნობილ ფილოსოფოსს იოანე პეტრიწს.

თავისთავად გასაგებია, რომ ქართველები გულმოდგინედ ცდილობდნენ ხელი შეეწყობთ საღვთისმეტყველო ცოდნის გაღრმავება-გაფართოებისათვის მართლაც, განვითარდა ორიგინალური ქართული მწერლობა. ამ ეპოქის გამოჩენილ ღვთისმეტყველთა პლეადას ამშვენებს სახელები ექვთიმე და გიორგი ათონელებისა, გიორგი მცირისა, თეოფილესი, ეზეკიელისა, არსენ ამარტოლისა, პეტრე გელათელისა, არსენ იყალთოელისა, იოანე პეტრიწისა და განსაკუთრებით ფერემ მცირისა, რომელმაც გამოავლინა თავისი სახე ცოდნის ყოველ დარგში. ვითარდება საღვთისმეტყველო მწერლობის ყველა დარგში

როგორცაა ბიბლიოლოგია, ეგზეგეტიკა, დოგმატიკა, პოლემიკა, ასკეტიკა, აგოგრაფია, განსაკუთრებით მეტაფრასტიკა და სხე.

ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ ვითარდება არა მარტო ღვთისმეტყველება, არამედ აგრეთვე მეცნიერული ცოდნის სხვა დარგებიც, მაგ., იურისპრუდენცია, მათემატიკა, ბუნებისმეტყველება, მედიცინა, გრამატიკა, განსაკუთრებით კი ასტრონომია¹ და ისტორია.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, იმ დროს ასტრონომიული ცოდნა აღრეული იყო ასტროლოგიურთან. როგორც უნდა ყოფილიყო ეს ცოდნა, იგი მაინც ვრცელდებოდა საქართველოში, სადაც კლასიკურ ეპოქაში გაბატონებულია პტოლომეოსის ასტრონომიული სისტემა. ცნობები ცთომილთა და უცთომელთა, ზეციურ სფეროთა და სარტყლების შესახებ, ისევე როგორც ქიქვისა და ადამიანის ბედის (ბედ-იღბლის) მამოძრავებელ ზოდიაქებისა და ცის მნათობთა თვისებათა შესახებ, საქართველოში ძველთაგანვე იყო გავრცელებული. ყურადღების ცენტრში დგას განსაკუთრებით მოძღვრება ზოდიაქების შესახებ. საშუალო საუკუნეებში მოპოვებული ასტრონომიული ცოდნა წარმოადგენდა თვალწარმატაცი სახეებისა და მოსწრებული შედარებების დაუსრუტელ წყაროს როგორც მაკმადიანური აღმოსავლეთისა (ვისრამიანი, სელმან და ებსალი, ბარამ-გური ნიზამისა და სხვ.) და დასავლეთ ევროპის მხატვრული ლიტერატურისათვის (დანტე). ისე ქართულისათვის. ასტრონომიულმა ცნობებმა გამოხატულება პოვეს განსაკუთრებით ეფეხისტყაოსანშიც. ეთანდილის შვიდი მნათობისადმი მიმართულ, სმენის მომხიბლავსა და სულის დამატებობელ, საუცხოო ლოცვაში რუსთაველს ეძლევა შემთხვევა გამოთქვას თავისი ასტრონომიულ-ასტროლოგიური შეხედულებანი². ამ ლოცვაში იგი გვიჩვენებს თავის ცოდნას ცის შვიდი მნათობისა და შვიდი სფეროს შესახებ, აგრეთვე იმას, რომ იგი იცნობს მოძღვრებას ცის მნათობთა გავლენის შესახებ ადამიანის ბედ-იღბალზე, ცთომილთა განსაკუთრებული თვისებებისა და იმის შესახებ, რომ თითოეულ მათგანს აქვს თავისი განსაკუთრებული ფერი. გარდა ამისა, ცნობილი ასტრონომიული ფაქტი, მზის შესვლა ლომის ზოდიაქოში, მან გამოიყენა ლამაზ მეტაფორად, რომელიც გამოხატავს სიკვდილის შემდეგ მზეზე აფრენილი ნესტან-დარეჯანის მიახლოებასა და შეერთებას ლომტარიელთან.

ქართველების ეროვნული, პოლიტიკური და კულტურული გაძვიტონოზიერების სურვილი მკვეთრ გამოხატულდება პოულობის ისტორიულ ლიტერატურაში. XI საუკუნის ისტორიკოსი ლეონტი მროველი თავის შრომაში, ქართველთა ეროვნული «დადგინების» სურათის აღწერისას, ცდილობს მათ გარკვეული ადგილი გამოუნახოს ხალხთა ამა თუ იმ ოჯახში ან დაჯგუფებაში. ამ ეპოქის ისტორიკოსთა შრომებში, პირველ რიგში, ყურადღებას იქცევენ ზეგრატიონთა სამეფო დინასტიის წარმომადგენელნი, რომელნიც ითვლებო-

¹ ფ. შლოსერის ცნობით, თბილისში 1258 წელს არსებობდა ასტრონომიული ობსერვატორია («Всемирная история», გვ. 358, 360).

² შტრ. ჯ. იმედაშვილი, ზოგადი რუსთაველის შვიდი მნათობის შესახებ, «საქმეც. აკადემიის მოამბე», ტ. XI, № 4, 1950 წ., გვ. 263—269.

დნენ ქვეყნის პოლიტიკური ძლიერებისა და ეროვნული აღორძინების გამომწვევ მიზეზად. ამ მხრივ საყურადღებოა ორი შრომა: ისტორია დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფისა. დავით აღმაშენებლის ისტორია, რომელიც ამჟამად ავტორის ცოდნას როგორც ბიზანტიელი ისტორიკოსებისა, ისე წმინდა ლიტერატურული ნაწარმოებებისას (როგორცაა: ილიადა, ოდისეა, ალექსანდრია, შაჰნამე და სხვ.), შესანიშნავია აგრეთვე იმიტომ, რომ იგი წარმოადგენს ძლიერ განვითარებული ეროვნული შეგნების გამოხატულებას. დავით აღმაშენებელსა და ალექსანდრე მაკედონელს შორის პარალელის გატარებისას ავტორი გვეუბნება: «ჩუენი ესე გვირგვინოსანი და ახალი ალექსანდრე, დალათუ ქამითა შემდგომად, არამედ არა საქმითაცა, არცა განზრახვითა, არცა სიმხნითა უმცირე, და თვით მათ საქმეთა შინა, რომელთა მძლედ ითქუმის ალექსანდრე, არა უმდაბლე, არამედ მრავალთა უმაღლეს მგონიეს ესე». თამარ მეფის ისტორია წარმოადგენს ნამდვილ ხოტბას, მიძღვნილს «დიდისა» და «ღვთის სწორისა» თამარისადმი, რომლის მეფობა, ავტორის სიტყვით, შემზადებული იყო კაცობრიობის წინა დროის ისტორიის მსვლელობით. ამ ისტორიას მოსწრებული შედარებებით, რომელნიც ამოღებულია მსოფლიო ლიტერატურიდან და ისტორიიდან, ლამაზი სტილითა და მაღალი მხატვრული სახეებით შეუმჩნევლად შეჰყავს მკითხველი საერო კაზმული ლიტერატურის სფეროში.

მეცნიერული ცოდნის სხვა ცალკეულ დარგებთან ერთად ახლა ფრთხას შლის აგრეთვე ფილოსოფიური ლიტერატურა, რომელსაც უმთავრესად ქრისტიანულ-რელიგიური ხასიათი აქვს. ამით აიხსნება სიტყვები ამ ეპოქის ქართული ფილოსოფიური აზროვნების ერთ-ერთი გამოჩენილი წარმომადგენლის, ეფრემ მცირისა, რომელიც აცხადებს: ჩვენ, «შემდგომნი თარგმანნი არა საღრამატიკოსთა, არცა საფილოსოფოსთა, არამედ პირველ დამაშურალთა თარგმანთა წიგნებისაგან განვისწავლებითა, მხედველობაში აქვს პატროლოგიური ნაშრომები ბერძნულ ენაზე და ქართულ თარგმანებში. ეს იმას ნიშნავს, რომ ფილოსოფია ჩვენში შემოდიოდა უპირატესად იმ საღვთისმეტყველო ნაშრომების საშუალებით, რომელშიაც იგი «თეოლოგიის სამსახურში იმყოფებოდა». ასეთია, მაგ., თხზულებანი ათანასე, კირილე და ოლიმპიოდორე ალექსანდრიელებისა, სამი სახელგანთქმული კაბადოკიელის — ბასილი დიდის, გრიგოლ ნაზიანზელისა და გრიგოლ ნოსელისა; გრიგოლ ნეოკესარიელის, ეპიფანე კვიპრელის, თეოდორე ხარანელის, აბუჟურასის, თეოდორიტე კვირელის, რომის პაპის ლეონის, ნილო სინელის, ფოტი პატრიარქის, ექვთიმე ზიგაბენისა და ა. შ.

ქართულ ფილოსოფიურ ლიტერატურაში მოწინავე ადგილს იჭერს არისტოტელეს მიმდევრის, იოანე დამასკელის, წყარო ცოდნისა, რომელიც საშუალო საუკუნეებში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა.

რასაკვირველია, ქართველებისათვის არც პლატონის ფილოსოფია იყო უცხო. ამას მოწმობს, სხვა რომ არ იყოს, გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის გადმოთარგმნაც. იცნობენ აგრეთვე ნეოპლატონიზმსაც. საქართველოში ნეოპლატონიზმს ჰყავს ისეთი წარმომადგენლები, როგორცაა ეფრემ მცირე,

დიონისე არეოპაგელის თხზულებათა მთარგმნელი, აგრეთვე იოანე პეტრიწი, ქართული ფილოსოფიური ლიტერატურის ფუძემდებელი და მამამთავარი ისეთი მოაზროვნეებისა, როგორცაა იოანე ტარიჰისძე, ნიკოლოზ გულაბერისძე, იოანე კიმჭიმელი და სხვ.

საშუალო საუკუნეების ბერძნული რენესანსის ფილოსოფია, რომელიც შემოდიოდა საქართველოში კონსტანტინოპოლის მანგანის აკადემიიდან, უმთავრესად პეტრიწონული სკოლის საშუალებით, მუშავდებოდა უმეტეს ნაწილად გელათისა და იყალთოს აკადემიებში. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ საქართველოში გაურბოდნენ ბიზანტიური ფილოსოფიური სპეკულაციის უკიდურესობასა და ცალმხრიობას. ქართველები, რომლებიც აღმოსავლეთში ქრისტიანობის ავანგარდად ითვლებოდნენ, ქრისტიანული მსოფლმხედველობის სფეროშიც კი არ იზიარებდნენ ბიზანტიელთა ულტრა-რიტუალურ და კონსერვატიულ-რიგორისტულ შეხედულებებს. ამის დამამტკიცებელია მათი მონაწილეობა ეკლესიითა გაყოფისა შესახებ გამართულ პაექრობაში, XI საუკუნეში, როდესაც გიორგი ათონელი, რომელიც იმ დროს კონსტანტინოპოლში ცხოვრობდა, აშკარად მიემხრო მეგრძოლ პარტიათა პროგრესულ-სპირიტუალისტურ ფრთას. ქართველებისათვის უცხო იყო რელიგიური აუტანლობა და ფანატიზმი, ვინაიდან ისინი რელიგიაში ყურადღებას აქცევდნენ მის მთავარ, არსებით მხარეს და არა ასოებს. საქართველოში თავისუფლად გრძნობდნენ თავს ყოველგვარი რელიგიის მიმდევარნი: დავით აღმაშენებელი, რომელიც, მამადიან ისტორიკოსთა გადმოცემით, სწავლობდა მამადიანობას პირველწყაროებით და მამადიანთა მეჩეთებში დადიოდა, არანაკლებად სცემდა პატივს მათ რელიგიურ ჩვეულებებს, ვიდრე თვით მამადიანი მთავრები. ეს, სხვათა შორის, დავით აღმაშენებელმა იმიტომ დაამტკიცა, რომ ერთ კომისიაში, რომელშიც ირჩეოდა ქრისტიანთა საკითხი, მონაწილეობის მისაღებად მოიწვია არა მარტო მართლმადიდებლები და მონოფიზიტური სომხური სამღვდლოების წარმომადგენლები, არამედ აგრეთვე მამადიანთა შეიხი და ყადი.

ჩვენში არ იყვნენ გატაცებული ბიზანტიური სქოლასტიკისა და მისტიკის ყველა წვრილმანით.

ასეთი თავისუფლება სულისა ქართველებს მოპოვებული ჰქონდათ დიდი ბრძოლით. იმ რთული ფილოსოფიური საკითხებით დაინტერესებამ, რომელიც აღწევდა მაშინდელი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მოწინავე ქრისტიანულ ქვეყნებს, ხელი შეუწყო მოაზროვნე ქართული საზოგადოების გაყოფას ორ ბანაკად — პროგრესისტებად და კონსერვატორებად. მათ შორის იყო სასტიკი იდეური ბრძოლა, რომელიც იქამდე მიდიოდა, რომ, მაგ., ეფრემ მცირეზე, ლიტერატურულ-მთარგმნელობითი მოღვაწეობის ნოვატორზე, ეპოქის ჰქონდათ, რომ იგი უპატივცემულოდ ეპყრობოდა წარსულის ავტორიტეტებს, და თითქმის მწვალებლობასაც კი სწამებდნენ. ამ ბრძოლამ არ დაინდო ქართული ფილოსოფიური ლიტერატურის ფუძემდებელი იოანე პეტრიწი, რომელიც ჩივის, ქართველები მას დევნიან იმის ნაცვლად, რომ მადლობა შეეწირათ განგებისათვის, რომელსაც ეკაცი ტომისაგან მათისა უწარმოებია ხელოვნებათაგან დახელოვნებული და ხედვათაგან გონებისათა გაგონებული. «თუმიცა

მე რაგვე თანასიყვარული და შეწვენად მჩუენებოდა მათგანა, — განაგრძობს ის, — ფევიცავ სურვილსა, რომელ ენაჲმცა ენისადა გამეწყო და ხელდაჲმცა ფილოსოფოსთა განცდისაჲ მერისტოტელურა¹.

ქართული კულტურის კლასიკურ ეპოქაში იფურჩქნება და ჰყვავის ხელოვნება, განსაკუთრებით არქიტექტურა და ფერწერა. ამის შესახებ მჭევრმეტყველურად ლაპარაკობს ისეთი მონუმენტური ძეგლები, როგორცაა ბაგრატიის ტაძარი ქუთაისში, გელათი, ახტალა, სამთავისი, ვარძიის მღვიმეები და სხვ.

კლასიკურ პერიოდში ქართველები კულტურულ ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ არა მარტო დასავლეთის ქრისტიან ერებთან, არამედ აღმოსავლეთის მაჰმადიანურ ქვეყნებთანაც. ისინი ბეჯითად ეცნობოდნენ და სწავლობდნენ სპარსულ-არაბულ კულტურასა და მხატვრულ ლიტერატურას. ამას ხელს უწყობდა, ერთი მხრით, ის გარემოება, რომ ირანი საქართველოს მომიჯნავე ქვეყანა იყო, მეორე მხრით — მასთან, საქართველოსთან, მტკიცე პოლიტიკურ კავშირში იმყოფებოდა ორი მაჰმადიანური ქვეყანა. მხედველობაში გვაქვს საქართველოს აღმოსავლეთითა და სამხრეთით მდებარე შირვანი და არანი, რომელთაგან პირველი, დავით აღმაშენებლის დროს დაკავშირებული საქართველოსთან, მთელი ორი საუკუნის განმავლობაში იმყოფებოდა ვასალურ დამოკიდებულებაში უკანასკნელის მიმართ. რაც შეეხება არანს, მისმა დამოკიდებულებამ საქართველოსადმი გარკვეული ხასიათი მიიღო XII საუკუნეში, განსაკუთრებით თამარ მეფის დროს. შირვანის შაჰების კარზე ცხოვრობდნენ სახელგანთქმული პოეტები — ხაკანი (გარდ. 1199 წ.) და ნიზამი განჯელი (გარდ. 1202 წ.). პირველი მათგანი, ხაკანი, ერთ-ერთ თავის ხოტბაში (ოდაში), რომელიც დაწერილია 1172 წელს, ამბობს: აფხაზეთის (საქართველოს) კარები ღიაა ჩემთვის, მე გავემგზავრები ნაქარმაგვესა და მუხრანს, ბაგრატიონთა შორის მე ვიპოვნე თავშესაფარს... და თუ აფხაზეთში ვერ ვპოვებ მფარველობას, იქიდან მე გადავალ ბიზანტიაშია. შირვანის შაჰები ხშირად ჩამოდიოდნენ საქართველოში თავისი ამალით, რომელშიც, უმკველად, პოეტებიც მოიპოვებოდნენ. თამარ მეფის ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ აღსართან II, რომელიც მფარველობდა პოეტ ნიზამის, ორჯერ ჩამოსულა საქართველოში. ერთ-ერთი საზეიმო დარბაზობის დროს გამართულა საჯარო ლიტერატურული შეჯიბრება, რომელზედაც საასპარეზოდ გამოსულან ქართველი და უცხოელი პოეტები.

კლასიკური ხანის ქართული მხატვრული ლიტერატურა იძლევა ორ მთავარ ლიტერატურულ ჟანრს: ეპოსსა და ლირიკას; ამას უნდა დავმატოს საკმაოდ მდიდარი საისტორიო მწერლობა. XI—XIII საუკუნეების მწერლობა ოთხი უმთავრესი ხაზით გვევლინება:

1. საღვთგმირო ეპოსი, რომლის შინაარსს შეადგენს საგმირო-რაინდული ამბები. ასეთი ამბები საქართველოში მოწონებული უნდა ყოფილიყო,

¹ დაწერილებით ქართული ფილოსოფიური აზროვნებისა და ლიტერატურის შესახებ კლასიკურ პერიოდში იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, მეოთხე გამოცემა, იოანე პეტრიწი.

ეინიდან ისინი საუცხოოდ უღვებოდა და რამდენადმე ასურათებდა კიდევაც სის გმირულ, რაინდულ ცხოვრებას, რომელიც სავსეა ამა თუ იმ ნამდვილ, ისტორიულ თუ მოგონილ პირთა საღვთგმირო და რაინდული საქმეებით.

2. საღვთგმირო მოთხრობებთან ერთად დიდი გასავალი ჰქონდა აგრეთვე სატრფიალო და სამიჯნურო მოთხრობებსაც, რომლებშიაც გაღმერთებულია ქალ-ვაჟის სიყვარული. ასეთ ნაწარმოებს ჩვენში ბევრი მკითხველი უნდა ჰყოლოდა, ვინაიდან, როგორც აღვნიშნეთ, აქ უაღრესად იყო განვითარებული «ქალის კულტი», ქალისადმი სიყვარული, პატივისცემა და მისთვის რაინდულად თავის დადება.

3. ჩვენ მწერლობაში მგონებია თავის ჩანგის საგნად იხდიდნენ ხოლმე ხშირად ამა თუ იმ ისტორიულ პირს, რომელსაც ხოტბას ან შესხმას უძღვნიდნენ. ასეთი შესხმა-შეკების საგანი ჩვენში იმ დროს მრავლად მოიპოვებოდა: მაშინდელი საქართველოს მთელი დიდება შექმნილი იყო, როგორც მაშინ ფიქრობდნენ, ასეთი პირების თავდადებათა და დაუღალავი შრომით. განსაკუთრებით ამ მხრივ საერთო ყურადღება დაუქსახურებია თამარის «ღვთაებრივი» სახესა და პიროვნებას. ამ ნიადაგზე გაჩენილა ჩვენში მთელი რიგი პოეტებისა, რომელთაც ასეთი შესხმა-ხოტბა დაუწერიათ.

4. ამ პერიოდში შექმნილა მეტად საინტერესო საისტორიო მწერლობა, რომელშიაც ასახულია იმდროინდელი საქართველოს მიღწევები პოლიტიკურსა და კულტურულ ასპარეზზე. ეს მწერლობა იძლევა ნამდვილი მხატვრული ლიტერატურის ნიმუშებს.